

Bas Heijne

Moeten wij van elkaar houden?

ESSAY

2011
DE BEZIGE BIJ
AMSTERDAM

‘Misschien zijn we niet sterk genoeg
om in het heden te leven.’

Saul Bellow

Bidden met je verstand

Ergens in een kast bij mijn ouders thuis ligt een super 8-filmpje met het geheim van mijn jeugd. Ik weet dat het er moet zijn. Als het was weggegooid, was het me zeker verteld. Ik heb het al meer dan dertig jaar niet gezien. Het was te druk. Ik bezit geen ouderwetse projector om het af te kunnen draaien. Ik ben te lui, te weinig sentimenteel of nostalgisch, niet technisch genoeg om het op mijn computer over te zetten. Lange tijd had ik niet de behoefte om terug te kijken. Inmiddels is het een herinnering aan een herinnering geworden.

Die herinnering is als volgt: we zitten met z'n vieren bij elkaar in de huiskamer met de gordijnen dicht. Ik en mijn zuster drinken limonade van Riedel, mijn ouders een glas bier. Mijn vader haalt de film uit een geel, in de hoeken uitgescheurd kartonnen doosje. Ik mag het spoeltje in de projector zetten en het uiteinde van de film door het mechaniek loodsen. Wanneer alles gereed is en we allemaal klaarzitten, onze ogen op het witte projectiescherm gericht, zet ik op een teken van mijn vader de projector aan.

We kijken zwijgend naar wat we al zo vaak gezien hebben: ik en mijn zusje toen we nog heel klein waren, spelend op het strand bij Bloemendaal. Twee kleuters in het zand, met schepjes en een lach op ons gezicht, de wind in

ons vlassige blonde haar. Mijn moeder lezend onder een parasol.

Het filmpje is in kleur. Er is geen geluid. Het zand ziet er geel uit. Achter ons een paarsblauwe zee.

We kijken naar losse, woordloze scènes. In een ervan zie je ons wegrennen voor de uitlopers van een grote golf in de branding. In een andere staan we tot onze knieën in rustig water. Mijn zusje houdt een schepnetje omhoog, waar ik geboeid maar ook een beetje angstig naar kijk. Ze heeft iets gevangen.

We kijken in het donker naar een zonovergoten wereld, gevangen in een eeuwig moment. Mijn vader was een verwoed amateurfilmer, hij heeft zijn gezin ontelbare keren vastgelegd, maar dit is het enige filmpje dat me helder voor de geest staat. Zowel de beelden zelf als het kijken ernaar. Mijn herinneringen aan mijn dagen aan het strand zijn onlosmakelijk verbonden met de rituele vertoning van het filmpje in onze huiskamer. Waarom hebben we er zo vaak samen naar gekeken? Wat zochten we in die beelden?

Verloren onschuld kan het niet zijn, want ons gezin werd in de jaren die volgden nooit uiteengeslagen. Grote rampen bleven ons bespaard. Er was geen sprake van depressie, blijvende ontsparing of schrijnend ongeluk. Misschien waren die vertoningen domweg een bezwering, een bevestiging van de stille hoop dat alles bij het oude zou blijven.

In mijn herinnering vallen oneindigheid en geborgenheid samen. Wat groots en weids is, en vol zonlicht – wij aan het strand – is tegelijk ook donker en intiem – wij in de verduisterde huiskamer.

Eén scène in het bijzonder herinner ik me: het is een close-up van mijn lachende gezicht. Ver daarachter schuift ineens – onscherp – een viskraam het beeld in. In mijn herinnering kan ik de bel horen, de bel die onlosmakelijk met die rijdende kraam verbonden is. Wat niet kan, er zit geen geluid bij het filmpje. We hoorden in de huiskamer alleen het geratel van de projector. Toch klingelt in mijn geheugen de bel.

Ik kijk naar mezelf op het strand. Ik ben op het strand. Die bel van de viswagen is een bel vol belofte, de heftig verlangde komst van het lekkerbekje. Mijn moeder vraagt gespeeld achteloos of ik nog wel trek heb. Maar er zit nog een belofte in dat schelle geklingel, een belofte die ik herkend moet hebben telkens wanneer we thuis het filmpje in onze verduisterde huiskamer afspeelden. De belofte van een leven waar nooit een einde aan zal komen.

Ik ben opgegroeid in de polder, maar het landschap van mijn jeugd is het strand. Veel valt er niet over te vertellen. Juist die rimpelloze warme dagen van stil spel en loomheid stonden in het teken van een weldadige afwezigheid van gebeurtenissen. Op het strand stond alles stil. Ik speelde gedachteloos.

De duinen vertelden een ander verhaal. In de duinen leerde ik de Oorlog kennen. De Oorlog was een ander woord voor de dood. Mijn ouders vertelden tijdens lange wandelingen over verzetsstrijders die hier waren gefusilleerd. Hannie Schaft, het meisje met het rode haar, was, staand in het zand, doorzeefd met kogels. Hier en daar troffen we een kruis aan. De duinen waren ruig en interessant, maar ze waren getekend door pijn. De holletjes

van de konijnen, omringd door harde keuteltjes, bezorgden me een gevoel van beklemming. Daarbeneden moest het verschrikkelijk zijn.

Het was in de duinen dat ik op mijn negende verjaardag samen met mijn vriendjes onder leiding van mijn moeder hopeloos verdwaalde, nadat we bij Kraantje Lek hadden gespeeld en poffertjes hadden gegeten. Uren liepen we rond in de hitte, steeds weer kwamen we bij dezelfde spoorwegovergang uit. Een van mijn vriendjes, een jongen met een sproetengezicht, hield niet op met huilen. Het was voor het eerst dat ik mijn moeder wanhopig zag.

Eerder op die rampzalige dag hadden we in 't Wed gezwommen. Ik rilde toen ik het meertje in liep. Ik voelde een angst die ik in de zee nooit gevoeld had, ondanks het voortdurende afgekondigde gevaar van een mui of een kwallenbeet.

Het bleek een naam te hebben, dat gevoel van spanningsloosheid dat ik in mijn herinnering met de kust van Noord-Holland associeer, de gewaarwording van een opgeheven bewustzijn. Carl Jung noemde het het 'oceanisch gevoel'; het verlangen om opgenomen te worden in een toestand van grenzeloze eenwording.

De Noordzee, met zijn grijs-blauwe tinten en korte, boze golven, was mijn oceaen, weldadig en oneindig. De meeuwen tegen de grijze lucht, de raadselachtige, aangespoelde voorwerpen op de vloedlijn – een in zeewier gewikkelde damesschoen, een roestig blik corned beef, een bril zonder glazen – en de eenzame vrachtschepen aan de horizon; voor mij ging er niets dreigends van uit.

Toen ik ouder was, ontdekte ik dat dat gevoel niet alge-

meen gedeeld werd. In het Hollands bewustzijn was de zee in de eerste plaats de vijand. Een groot deel van onze geschiedenis stond, leerde ik op school, in het teken van ‘de strijd tegen het water’ – of zelfs de ‘eeuwige strijd’ tegen het water. Het beeld dat we kregen aangeleerd, was dat van een klein land dat zijn bestaan op leven of dood had moeten bevechten op het water, het ging louter om strijden en overwinnen. Het was een worsteling van epische proporties. Nooit werd de zee omarmd.

Toen ik jaren later voor het eerst de stranden van de Middellandse Zee bezocht, en weer later een week op Cape Cod verbleef, begreep ik dat mijn eigen oceanisch gevoel wel degelijk gedeeld werd. Het verlangen om bevrijd te worden door het water was voor veel mensen een diepe emotie. Het was alleen niet erg Hollands.

Voor al op Cape Cod werd de oceaan gevierd als iets bovennatuurlijk positiefs, een kracht die de mens in staat stelde zich eindeloos te vernieuwen en transformeren. Ontelbaar waren de oceaanelandschappen die in de lokale galeries van Provincetown te koop waren. Steeds weer werd hetzelfde thema kitscherig verbeeld, in dramatische kleuren: een steiger die uitliep in een oneindige zee, bij het licht van de ondergaande of opkomende zon. Het verdwijnpunt van die steiger zag er op geen van die goedkope schilderijen bedreigend uit. De Amerikanen met hun evangelische inslag schrokken niet terug voor begrippen als eeuwigheid en oneindigheid. In het bewustzijn van de plaatselijke bevolking opende hun geest zich naar de oceaan.

Diezelfde geest vond ik terug in drama's die ogenschijnlijk tragisch waren, zoals in het boek *The Perfect*

Storm van Sebastian Junger en in de latere verfilming ervan, met onder anderen George Clooney, waar de bemanning van een kleine sloep vergeefs strijd voert tegen huizenhoge golven. Dat zij die strijd verliezen wordt niet alleen als heroïsch voorgesteld, maar ook als een soort metafysische transformatie – in hun dood worden ze als het ware opgetild door de zee. Het is geen tragedie.

Dat beeld van de zee vormt een sterk contrast met het Hollandse oerverhaal, Herman Heijermans' *Op hoop van zegen*. Kniertjes huwelijk met de zee is een huwelijk met de dood. Die dood heeft, anders dan in de wereld van *The Perfect Storm*, niets bevrijdends. Het is de onafwendbare uitkomst van een inktzwart fatalisme. Als de zee in het stuk van Heijermans een metafysische kracht is, dan is die de god van het calvinisme, die de mens tot een eeuwig lijden op aarde heeft voorbestemd.

Ja, ja, as 't water spreken kon...

Maar het water van de zee spreekt niet, het is stom en zwijgt tot in de eeuwigheid, dat weet iedere Nederlander. Het is een stille kracht, die vis geeft maar zielen neemt. Dat het toneelstuk van Heijermans zo'n succes kon worden, zo groot dat het zich blijvend in het Nederlandse bewustzijn heeft kunnen nestelen, en ruim honderd jaar lang krachtig genoeg bleek om ook nu nog serieuze opvoeringen te verdragen, geeft aan dat er een diepe emotie wordt aangeraakt. Zonder de zee is Nederland niet denkbaar, maar Nederland denkt niet graag aan de zee.

Misschien is dat de reden dat de badplaatsen aan de Noord-Hollandse kust zo'n treurige, in zichzelf gekeerde indruk maken, misschien staan ze daarom zo eigenaardig met hun rug naar de zee toe. Het kan niet alleen de

harde wind zijn. Hollandse badplaatsen zijn onmiskenbaar wat je tegenwoordig verrommeld noemt. Ze missen een visie of dragende emotie. Men houdt van het strand, maar is bang voor de zee. De zee is dreigend, diep, koud. De zee is akelig onkenbaar.

Al deze emoties – zowel het alomvattende, oceanische gevoel uit mijn vroegste jeugd als de tragische, bezielde verhouding met de zee die in het stuk van Heijermans haar beslag kreeg – zijn in een nieuwe context komen te staan.

We bevinden ons nog steeds in hetzelfde landschap. Er spelen nog steeds kinderen op het strand en bij Kraantje Lek. Je kunt nog steeds verdwalen in de duinen. *Op hoop van zegen* wordt nog altijd opgevoerd.

Er is alleen een emotie bij gekomen: de angst om dit alles kwijt te raken.

Die angst betreft in de eerste plaats het landschap zelf. In Nederland is de natuur een vorm van cultuur geworden, iets wat zorgvuldig moet worden bijgehouden en gecultiveerd, verzorgd en beschermd. Paradoxaal genoeg kunnen we pas van de natuur genieten als we haar tegen onszelf hebben beschermd. Rust, stilte, een gevoel van uitgestrektheid en intensiteit, we kunnen het het beste ondergaan wanneer we zelf lijfelijk *afwezig* zijn. En als we er toch zijn, dan het liefst met zo min mogelijk.

Een aantal gebieden worden ‘teruggegeven’ aan de natuur. Die uitdrukking is veelzeggend: wil de natuur natuurlijk zijn, dan moet de mens een flinke stap terug doen. Hij is niet langer gewenst, het landschap is beter af zonder hem.

Maar de mens, in ieder geval de Hollandse mens, kan

helemaal geen stap meer terug doen, daar heeft hij simpelweg te weinig ruimte voor. En hij heeft er ook niet echt zin in. Hij wil van 'zijn' natuur genieten, hij laat zich niet zomaar uit zijn paradijs verjagen. Recreatie is een grondrecht geworden – en wat de een mag moet de ander ook mogen. Intussen wordt de natuur almaar kunstmatiger. Alles wat groeit en bloeit is tot een reservaat verworden.

Het oude landschap wordt ook van een andere kant bedreigd: door de zee. Had de mens in de belevingswereld van Kniertje de zee nodig als middel van bestaan en moesten vissers uit louter noodzaak het vijandige water het hoofd bieden, tegenwoordig is het precies andersom: de zee komt naar ons toe. De scenario's die de gevolgen van het stijgen van de zeespiegel in kaart brengen, verschillen in gradaties van rampspoed, maar dat er actie moet worden ondernomen, is vrijwel iedereen duidelijk. Waar die actie uit zou moeten bestaan, vormt de aanleiding tot veel bestuurlijke discussie. Er zal nog een stapel rapporten volgen. Dat het landschap er blijvend door zal veranderen, staat vast.

Een derde dreiging voert direct tot de kern van onze culturele verhouding met onze omgeving: wat is Nederlands? Wat is *eigen*? Als we onze omgeving willen behouden en behouden, wie zijn dan die 'wij'? Van wie is het landschap? Betekent 'authentiek' dat je al het nieuwe en 'vreemde' zo veel mogelijk moet weren? Is er plaats voor een moskee in Bergen of Enkhuizen? En zo ja, hoeveel moskeeën? Wat houdt het begrip 'nationale identiteit' in, in een wereld die in toenemende mate pluriform is, waar afkomst en omgeving allang niet meer automatisch samenvallen?

Waar de toekomst wordt gevreesd, bloeit de nostalgie. Waar versnippering en verwatering de toon dreigen aan te geven, gaat men naarstig op zoek naar houvast. Toen aan inwoners van Volendam na de Europese verkiezingen van 2009 werd gevraagd waarom bijna de helft van de bevolking op de Partij van de Vrijheid van Geert Wilders had gestemd, luidde het antwoord: ‘Volendam moet Volendam blijven.’

Het verlangen naar eigenheid heeft niet langer meer een nostalgisch gezicht. Het is verbeterd geworden, het dreigt en stelt eisen.

Het vertrouwde landschap lijkt van alle kanten bedreigd te worden – door het water, door de wereld, door de ander, door onszelf.

Onder al die gevoelens van zorg en angst, achter het streven naar behoud en restauratie ligt een grote, dreunende vraag verscholen. Het is de vraag waarop de meeste maatschappelijke incidenten en discussies zijn terug te voeren: hoe verhouden we ons tot elkaar en tot onze omgeving? Wat vanzelf sprak, staat nu ter discussie. Wat hebben we met elkaar te maken, wat zijn we elkaar verschuldigd? En: moeten we van elkaar houden? Zo ja, hoe dan?

Met die vraag worstelen mensen over de hele wereld, van Shanghai tot Washington tot Bergen aan Zee. De grenzen tussen de grote, ongrijpbare wereld en onze kleine, overzichtelijke wereld zijn vervaagd. De grote en de kleine wereld lopen nu in elkaar over. Ze kunnen elkaar niet langer ontkennen. We kunnen de dijken verhogen, maar we kunnen er ons niet langer achter verschuilen.

Die gewaarwording vereist een nieuw bewustzijn. Het is alleen de vraag of kennis en bewustwording op zichzelf genoeg zijn.

Je kunt je nog zo bewust zijn van de gevaren van het stijgende water, je kunt je nog zoveel rekenschap geven van de veranderende samenstelling van de Nederlandse bevolking, je kunt nog zo milieubewust zijn, je kunt nog zoveel schoonheidscommissies in het leven roepen, je kunt pleiten voor verantwoordelijkheid, planning en regulering – het zal de band tussen individu en landschap niet herstellen.

Voor dat laatste is iets anders nodig, denk ik, iets wat juist tegen een al te groot bewustzijn indruist. Wil je een landschap kunnen behoeden, dan zul je je er eerst verbonden mee moeten voelen, ervan moeten houden. Veel van ons onbehagen komt misschien wel voort uit het gevoel dat we zelf het contact met onze omgeving kwijt zijn – vandaar dat we ons zo heftig verzetten wanneer we zien dat anderen die ruimte dreigen in te nemen. Het is een menselijk trekje om anderen de schuld te geven van je eigen onvermogen. Er is altijd reden genoeg om je gedwarsboemd te voelen, maar dat gevoel dient vaak als excuus om je eigen dilemma's niet onder ogen te hoeven zien.

Er is meer nodig dan een beschouwing of een beleidsplan. Of een oproep tot tolerantie. Of een pleidooi voor wereldburgerschap. Je kunt nog zo betrokken zijn, nog zo verstandig en verantwoordelijk, nog zo nuchter en praktisch, nog zo historisch bewust, maar zoals Paulus zegt in zijn beroemde brief aan de Korintiërs, zonder de *liefde* heeft het allemaal geen zin.

Dat klinkt klef. Maar de liefde waar Paulus het over had, was niet zoetsappig. Het was geen romantische dweperij of weë domineespraak. Paulus bedoelde simpelweg dat woorden gepaard moeten gaan met een diepe morele betrokkenheid, dat rationeel beschouwen of iets vinden of iets voorstaan niet voldoende is. Hij vat de opdracht waar hij zelf voor staat samen met een scherpe paradox: ‘Ik moet bidden met mijn geest, maar ook met mijn verstand.’

Misschien is dat de reden dat ik het super 8-filmpje nooit meer heb gezocht in de kasten van mijn ouders. Niet uit afkeer van nostalgie, maar uit angst dat ik in al die jaren het oude gevoel heb verloren. Misschien is het de angst dat ik mijn liefde voor de zee ben kwijtgeraakt, dat het landschap uit mijn geest verdwenen is, dat ik in een donkere kamer ga zitten en het filmpje afspeel en de bel van de viskraam niet zal horen.

Identiteit is een mysterie

Eind 2010 bracht ik met een groep studenten een paar dagen door in Bosnië. De reis was georganiseerd door het Amsterdamse campagnebureau BKB, dat ieder jaar geselecteerde jongeren laat proeven van de sfeer van verkiezingen in een ander land. Ik was klankbord in de discussies over hun belevenissen.

We bezochten Mostar, Pale en Sarajevo. De sfeer was somber en gelaten. Mannen en vrouwen met een strakke blik in hun ogen vertelden ons dat bijna vijftien jaar na de oorlog alles muurvast zat. De akkoorden van Dayton uit 1995 hadden een kiesstelsel opgeleverd dat zo complex is dat het voor inwoners van het land nauwelijks is te bevatten – laat staan voor een passerende buitenstaander. ‘Dit politieke stelsel is niets anders dan een voortzetting van de oorlog met andere middelen,’ zei een jonge journalist tegen me. In een poging om alle etnische en religieuze identiteiten van het door geweld verscheurde gebied zich vertegenwoordigd te laten voelen, zijn er zoveel bestuurslagen aangebracht dat het wel tot stagnatie en corruptie *moest* leiden. De hedendaagse generatie politici, van wie velen nog tot de generatie van de burgeroorlog behoren, en zelfs van die daarvoor, klampen zich verbeteren vast aan de vertrouwde identiteitspolitiek.

Steeds weer moest ik horen dat een bepaalde politieke

partij weliswaar bij hoog en laag beweerde er voor *alle* mensen te zijn, dat hun visie iedere etnische en religieuze identiteit oversteeg, maar in werkelijkheid vrijwel altijd een bepaalde bevolkingsgroep bediende. Dit werd over vrijwel alle partijen gezegd.

‘We zijn helemaal niet verschillend. We zijn van hetzelfde volk.’ Het klonk als een bezwering tegen beter weten in, een wanhopige mantra. Het was de hoogste tijd de verschillen opzij te schuiven, werd er geroepen. Er waren welbeschouwd helemaal geen echt grote verschillen, het was een spelletje van politici. In het dagelijks leven speelden geloof en etniciteit helemaal niet zo’n grote rol. Nauwelijks, eigenlijk. De kiezers, zo bleek uit opinieonderzoeken, maakten zich liever druk over de hoge werkloosheid, over onderwijs en over het gebrek aan voorzieningen.

Ik voelde opluchting toen we op een ochtend met de leiding van de liberale partij van Bosnië-Herzegovina spraken, die sterk Europees gericht was en haar hoop had gevestigd op een nieuwe generatie. Jonge mensen hadden veel meer een kosmopolitisch wereldbeeld, stelde het groepje volksvertegenwoordigers. Jongeren waren niet geworteld in de oude tegenstellingen, afkomst telde voor hen veel minder. Dat was een hoopvol, modern geluid.

Later, toen we een groepje journalisten van een opinieblad vroegen wat ze wel niet van deze montere, vooruitkijkende liberalen vonden, antwoordde een van hen met cynische vrolijkheid: ‘*Welke* liberalen?’ De partij bleek er totaal niet toe te doen. Bij de verkiezingen haalde ze een paar procent van de stemmen.

Overal hetzelfde beeld: mensen die ernaar smachtten

te ontsnappen aan de greep van de groepsidentiteit, overal mensen die luid verkondigden dat de identiteitspolitiek van de machthebbers idioot en gevaarlijk was. Tegelijkertijd leek men niet in staat zich ervan te bevrijden. Het bleek sterker dan hun rationele argumenten, sterker dan hun verlangen, sterker dan hun politieke wil.

Dat was het raadsel. Tegenover de humanistische, verlichte en uiterst redelijke taal van samenwerking en verbroedering stond de harde werkelijkheid: de beroemde brug in Mostar was prachtig gerestaureerd, maar de meeste bewoners weigerden nog steeds naar de overkant te gaan. Bewoners van Sarajevo meden Pale, dat vlakbij lag, omdat daar de Servische moordenaars van hun familieleden woonden. In Pale zelf verkondigde een hologige Servische nationalist tijdens een uitgebreide lunch met onze groep dat hij weliswaar geboren en getogen was in Sarajevo, maar dat hij er niet over piekerde om terug te gaan. *Vijfennegentig* procent van de bevolking van die stad was moslim. Dachten we dat hij gek was?

De hoop van de idealisten die we tijdens onze reis tegenkwamen, was op de Europese Unie gevestigd. Lidmaatschap zou de boel eindelijk openbreken. De aloude tegenstellingen zouden eindelijk vervagen, men zou in staat worden gesteld veel meer te zijn dan alleen moslim of Serviër. Het lidmaatschap zou niet minder dan bevrijding betekenen – bevrijding van henzelf.

Ik kreeg een ongemakkelijk gevoel, telkens wanneer ik met hun wensdroom werd geconfronteerd. Hun beeld van de EU was te rooskleurig. Hadden ze niet opgelet? De idealen van de Unie stonden onder druk, uitbreiding sprak allang niet meer vanzelf. Europa zelf was steeds

meer speelbal van nationale sentimenten: de uitzetting van de Roma door de Franse president Nicolas Sarkozy in diezelfde periode was een teken aan de wand. Het ‘eigen volk’, het ‘nationaal belang’ werden in West-Europese landen weer belangrijker gevonden dan het verlichte ideaal van een gedeelde identiteit. Terwijl veel bewoners van Bosnië-Herzegovina de Europese Unie nog altijd zagen als een weldadige kracht die een bevrijding van verstikkend groepsdenken zou kunnen betekenen, nam in de West-Europese landen het verzet tegen de eenheidsgedachte toe, juist omdat het proces van eenwording nationale belangen en identiteit in gevaar leken te brengen. Men bewoog in tegengestelde richtingen. De verlangens gingen recht tegen elkaar in. Wat aan de ene kant werd gevreesd, werd van de andere kant juist gezocht; wat men in Sarajevo als een bevrijding zag, werd nu in landen als Frankrijk en ook Nederland steeds sterker als een bedreiging ervaren.

De sombere verhalen van de bewoners van Sarajevo kwamen daardoor in een ander licht te staan. Toen in 1992 de burgeroorlog in Joegoslavië uitbrak, herinnerde ik me, overheerste in West-Europa het onbegrip; hoe was het mogelijk dat men na decennia van vreedzame co-existentie in een multiculturele natie plotseling naar de wapens greep en zijn buurman naar het leven stond? Hoe konden nationalistische en religieuze emoties ineens zo fel oplaaien in de achtertuin van Europa? Nationalisme, groepsidentiteit, het idee van een onvervreembare band tussen een individu en het volk – of de etniciteit – waar toe het behoorde, dat hadden we na de Tweede Wereldoorlog toch achter ons gelaten?